

NƏSİMİ RZAYEV

BDU-nun Tarix fakültəsinin doktorantı

E-mail: rz.nasimi@yahoo.com

1951-52-CI İLLƏRDƏ İRAN NEFTİ İLƏ BAĞLI BEYNƏLXALQ BÖHRAN VƏ ABŞ HÖKUMƏTİNİN TƏDBİRLƏRİ

Açar sözlər: Milliləşdirmə, İngiltərə-İran neft şirkəti, Müsəddiq, beynəlxalq böhran

Ключевые слова: национализация, Англо-Иранская нефтяная компания, Мусаддиг, международный кризис

Key words: Nationalization, Anglo-Iranian Oil Company, Mosaddeg, international crisis

İranda 1949-cu ildən başlayan milli hərəkət 1951-ci ilin əvvəllərindən etibarən daha ciddi bir mərhələyə daxil oldu. Milli Cəbhə təşkilatının yaradıcısı və milliləşdirmə hərəkətinin lideri Məhəmməd Müsəddiqin Baş nazir təyin olunmasından sonra əvvəlki dövrlərdə sadəcə ideya olaraq ortaya atılan İran sərvətlərinin, xüsusilə neftin milliləşdirilməsi məsələsi artıq reallığa çevrilməyə başlamışdı. Britaniya hökuməti İngiltərə-İran neft şirkətinin milli hökumət tərəfindən milliləşdirilərək “İran milli neft şirkəti”nin yaradılmasına etiraz olaraq İrandan Beynəlxalq Məhkəməyə şikayət etmişdi. Britaniyanın İrandan beynəlxalq bir quruma şikayət etməsi ilk dəfə baş vermirdi. Belə ki, hələ 1901-ci ildə britaniyalı Uiliam Noks Darsy və İran şahı Müzəffərəddin arasında bağlanmış neft konsesiya müqaviləsini İran hökuməti 1932-ci ildə ləğv etdiyi zaman da Britaniya hökuməti İrandan Millətlər Cəmiyyətinə şikayət etmişdi. [1, s.111] Beynəlxalq Məhkəmənin çıxardığı qərara görə İran bu tədbirləri dayandırmalı idi. Lakin Müsəddiq hökuməti həmin qərara etiraz edərək Məhkəmənin bu məsələyə dair qərar vermək səlahiyyətinə malik olmadığını bəyan etdi. İranın Beynəlxalq Məhkəmənin qərarına əhəmiyyət verməməsi onsuz da gərgin olan vəziyyəti bir qədər də gərginləşdirdi. Britaniyanın Xarici İşlər naziri Herbert Morrison İrandakı vəziyyətin dözülməz olduğunu bildirərək, Birləşmiş Krallıq donanmasının Abadanın çox yaxınlığında olduğunu, iranlıların öhdəliklərini yerinə yetirmədiyi təqdirdə hərəkətə keçəcəklərini bəyan etmişdi. Morrisonun bu açıqlamasından sonra ABŞ prezidenti Trumenin narahatlığı daha da artmışdı. Onu ən çox narahat edən ABŞ ilə Britaniya arasında “Müsəddiqlə necə razılığa gəlməli” məsələsi üzərində müzakirələrin gərginləşməsi idi. Aradakı narazılıq üzündən Şimali Atlantika İttifaqı iki hissəyə parçalana bilərdi. Britaniya hökuməti Morrison başda olmaqla ABŞ-ı İranla bağlı məsələdə kifayət qədər qəti mövqe tutmamaqda ittiham edirdi. İki ölkə arasında bu məsələ ilə bağlı dərin fikir ayrılıqları var idi. Trumen Britaniya nümayəndə heyətinin İran hökuməti ilə baş tutan danışıqlarının uğursuzluğundan təəssüflənsə də danışıqlar prosesinin davam etdirilməsində israr edirdi. Daha bir cəhd olaraq Prezident Müsəddiqə ABŞ-ın vasitəçiliyini təklif etdi. Bu məqsədlə iyul ayının 8-də Müsəddiqə məktub ünvanlayaraq İran-Britaniya arasında olan ziddiyyətlərin nə dərəcədə ciddi xoşagəlməz nəticələr verəcəyini qeyd etmişdi. Dövlətlər arasında danışıqlar prosesinin dayandırılmasından təəssüfləndiyini vurğulayan Prezident Beynəlxalq Məhkəmənin önəmli qərarının icrasını tövsiyyə edirdi. Məktubun sonunda Trumen yazırdı: “Cənab Baş nazir, sizə bu vəziyyətdə kömək edəcək səmimi bir təklifim var. Bu məsələni sizin də tanıdığımız, mənim ən yaxın məsləhətçilərimdən və görkəmli şəxsiyyətlərimizdən biri olan cənab Avril Harriman ilə uzun-uzadı müzakirə etdik. Onu qəbul etməyə razısınızsa mənim xüsusi təmsilçim olaraq bu həyəcanlı vəziyyət barədə məsləhətləşmələr

üçün məmnuniyyətlə Tehrana göndərərəm.”[2, s.84, 85]ABŞ prezidentinin məktubunu Müsəddiqə çatdırmaq üçün səfir Qreydi iyul ayının 9-da onun evinə getdi. Səfirlikdə farsca tərcümə olunmuş məktubu oxuduqdan sonra Müsəddiq 30 saniyə gülərək “buçox gecikib, biz artıq Haaqa Məhkəməsinin cavabını göndərmişik” dedi.[3, s.86, 87]Trumenin məktubu mülayim və dostcasına yazılmış olsa da Müsəddiq ABŞ-ın Beynəlxalq Məhkəmənin qərarına riayət etməklə bağlı prezidentin təklifinə kifayət qədər sərt reaksiya verdi. Baş nazir Harrimanın Tehrana göndərilməsinə etiraz etmədi. Qreydi bunu Müsəddiqin mövqeyində baş verən yumşalma kimi qəbul edirdi. Müsəddiqlə Harrimanın ilk görüşü 1951-ci il iyul ayının 16-da Baş nazirin evində baş tutdu. Harriman üçün danışıqlar ürəkaçan deyildi. Lakin Müsəddiqin mövqeyində azacıq da olsa yumşalma hiss olunurdu. Sonrakı görüşmələrdə isə amerikalı tərcüməçi Vernon Ualtersin dediyi kimi Müsəddiqin “iki addım geri atmaq üçün bir addım irəli atmaq” gedişindən istifadə etdiyi aydın oldu. Müsəddiqə britaniyalılarla təkrar görüşmək təklif etdikdə Harriman onu əvvəlki iddiasından (iddia edirdi ki, britaniyalılar milliləşdirmə haqqında 9 maddə qanununu tanısınlar bundan sonra danışıqlar başlasın) əl çəkmədiyini gördü. Harriman bunda israr etdikdə Baş nazir başını yelləyərək dedi: “Siz onların necə hiyləgər olduqlarını bilmirsiniz. Siz onların necə şeytan olduğunu bilmirsiniz. Siz onların toxunduqları hər şeyi necə çirkəndirdiyini bilmirsiniz.”[4, s.105]

Harrimanın söyləri nəticəsində Britaniya hökuməti danışıqlar üçün Tehrana nümayəndə göndərmək təklifini qəbul etdi. Bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün Britaniyanın Baş naziri Klement Ettlə Orta Şərq sahəsi üzrə heç bir təcrübəyə malik olmayan Riçard Stoks və Lord Priv Sili göndərmək qərarına gəldi. Britaniya nümayəndə heyəti avqust ayının 4-də Tehrana çatdı. Bir gün sonra qısa müddətliyinə şah və Baş nazirlə görüşdülər. Nümayəndə heyəti ilə İran hökumətinin nümayəndə heyəti arasında ilk müzakirələr avqust ayının 6-da başlandı. İran nümayəndə heyəti Maliyyə naziri Varəstə, Təhsil naziri Səncəbi, maliyyə işləri üzrə katib Hasibi və parlamentin Neft Komitəsinin dörd üzvündən təşkil olunmuşdu. Avqust ayının 15-də Müsəddiqin müavini Hüseyin Fatemi Britaniya nümayəndə heyətinin irəli sürdüyü təkliflərin məzmununu keçirdiyi mətbuat konfransında açıqladı. Britaniya nümayəndə heyətinin təkliflərinə görə İİNSŞ İrandakı öz müəssisələrini müvafiq məbləğ müqabilində İran milli neft şirkətinə (İMNSŞ) verməyə razı idi. Daha sonra alıcı təşkilat yaradılmalı idi ki, bu təşkilat nefti satın almaq, ixrac etmək və daşımaq haqqında İran Milli Neft Şirkəti ilə uzun müddətli (təxminən 25 il müddətinə) müqavilə bağlamalı idi. Bundan başqa, alıcı təşkilatın razılığı ilə operativ təşkilat yaradılmalı və bu təşkilat İMNSŞ-nin vəkalətnaməsinə əsasən İranda neft yataqları kəşf etmək, neftin çıxarılması və təmizlənməsi məsələləri ilə məşğul olmalı idi. İMNSŞ alıcı təşkilata elə ucuz qiymətlə neft verməli idi ki, hər iki təşkilat neftin satışından eyni məbləğdə gəlir əldə etsin. Kirmanşah neftayırma zavodu, habelə İİNSŞ-nin İran daxilində neft məhsulları satan bütün aparatı hər iki tərəf üçün münasib şərtlərlə İran hökumətinə verilməli idi.[5] Avustun 14-də Qarışıq Komissiyanın üzvləri İran hökumət rəsmiləri ilə öz aralarında keçirdikləri toplantıda bu təklifləri müzakirə etdikdən sonra İran nümayəndə heyəti Stoksa cavab verərək bildirmişdi ki, onun bu təklifləri danışıqlara yenidən başlamaq üçün Harriman vasitəsilə İran hökumətinin Britaniya hökumətinə bildirmiş olduğu düstura uyğun gəlmir. Müsəddiqin Stoksla sonrakı görüşlərinin birində kiçik bir irəliləyiş qeydə alınmışdı. Belə ki, Baş nazirin Stoksa təqdim etdiyi təklifdə göstərilirdi ki, əgər britaniyalılar iranlıların neft sənayesini idarə etmək haqqını qəbul edərdilərsə o da təzminat üçün şirkətin (İİNSŞ-nin) tələblərini bütünlüklə və uyğun bir şəkildə müzakirə edəcəkdə. [6, s.141] Müsəddiqin bu təklifindən ümidlənən Stoks öz Xarici İşlər Nazirliyinə teleqram ünvanlayaraq vəziyyəti təfəsilatı ilə bildirdi. Britaniya hökuməti onun teleqramına cavab olaraq artıq heç bir imtiyaz

tanımayacağını kifayət qədər sərt şəkildə vurğuladı. Hökumətinin tələblərinə görə Stoks dərhal danışıqları dayandıraraq Londona qayıtmalı idi. Avqust ayının 22-də Stoks Müsəddiqlə görüşərək danışıqların davam etdirilməsinə razılıq verməsi barədə 1 gün vaxt verdi. Bildirdi ki, əks təqdirdə o, Londona qayıtmaq məcburiyyətində qalacaqdı. Müsəddiq yenə də əvvəlki tələblərinin üstündə dayanaraq Stoksa yazdığı məktubda ondan neft sənayesində çalışan Britaniya işçilərinin İranda qalmasını təmin etməsi üçün xahiş etdi. Lakin Stoksun bu xahişə cavabı müsbət olmamışdı. Avqust ayının 22-də Britaniya hökuməti İrana qarşı bir sıra iqtisadi sanksiyalar tətbiq etməyə başladı. Bütün Britaniya mallarının İrana ixracına qadağa qoyuldu. Daha sonra bütün britaniyalı işçilərin İran neft sahələrindən, təxminən 300 nəfərlik vacib idarə işlərində çalışan idarəçinin Abadandan çıxmasını əmr etdi. Bununla da kifayətlənməyərək, İranın Britaniya banklarındakı hesablarını dondurdu. 1951-ci il avqust ayının 23-də Baş nazir Klement Etli prezident Trumenə məktub ünvanlayaraq ABŞ hökumətinə İranın kommunist təsiri altına düşməsi təhlükəsini xatırladaraq hər iki dövlətin bu məsələdə birgə fəaliyyətini, Amerikanın Britaniyaya daha ciddi dəstək verməsini tələb edirdi. Britaniya bankı İrana məxsus olan funt sterlinq ehtiyatının dollara dəyişdirilməsi haqqında İran hökumətinin tələbini rədd etdi. Britaniya hökuməti bu yolla İrana təzyiqləri artırmağa çalışırdı.

Vaşinqtondakı Britaniya səfiri Frankiz ABŞ rəsmilərini inandırmağa çalışırdı ki, İranın cənubuna kiçik bir ingilis silahlı qüvvəsinin çıxarılması vəziyyəti xeyli yaxşıladır. Lakin ABŞ hökuməti qəti şəkildə bunun əleyhinə idi. Britaniya tərəfinin ABŞ hökumətindən İrana qarşı sanksiyalar tətbiq etməsi barədə tələbləri də rədd edildi. ABŞ Dövlət Katibi bu məsələ ilə bağlı bildirirdi: “İrana qarşı heç bir sanksiya tətbiq edilməməli, eləcə də bu ölkənin müstəqilliyinin qorunması vacib şərtidir.” [7, s. 162, 163] Hələ 1951-ci ilin mayında britaniyalılar İranın istilasını üçün iki plan hazırlamışdılar. “Dəniz qulduru” və ya “Y planı” adlı birinci plana görə neft sahələrini və mədənlərini ələ keçirərək nəzarət altına almaq üçün 70 minlik bir qüvvənin İranın cənubuna çıxarılması nəzərdə tutulmuşdu. “Mini Hərəkət” adlı ikinci planla mədənlər iki həftəlik və ya da naməlum müddətə ələ keçirilməli, tankerlər anbarlardakı nefti daşıyaraq körfəzdə və ya başqa bir yerdə toplanmasını təmin etməli idi. ABŞ bu planlardan səfiri Gifford vasitəsilə xəbər tutduqda Açıson dərhal Britaniya səfirini çağıraraq ingilislərin İrana qarşı güc tətbiqinin qəti şəkildə əleyhinə olduğunu bəyan etmişdi. ABŞ mətbuatı Britaniyanın bu planlarına qarşı kəskin tənqidi mövqə tutdu. Həmin dövrdə Britaniya hökuməti Birləşmiş Ştatların dəstəyi olmadan Sovet İttifaqı ilə sərhəd olan bir dövlətdə hərbi əməliyyatlar keçirəcək qədər güclü deyildi. [8, s.523, 524]

Getdikcə çətinləşən vəziyyət Müsəddiqə qarşı müxalif qüvvələrin fəallığını artırmışdı. 1951-ci ilin sentyabrında britaniyalıların “daha çox İran millətçilərini dəstəkləyən” biri kimi ittiham etdikləri səfir Qreydi vəzifəsindən azad edildi. Açıson onun yerinə ABŞ-ın İranda səfiri vəzifəsinə Loy Hendersonu təyin etdi. Bu zaman Britaniya hökuməti məcburiyyət qarşısında qalaraq hərbi müdaxilə fikrindən vaz keçmişdi. Yeni bir istiqamət götürən Britaniya hökuməti İranla bağlı məsələni Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasının müzakirəsinə çıxarmaq qərarına gəlmişdi. Lakin BMT Təhlükəsizlik Şurasında Britaniya lehinə veriləcək qərarlara Sovet İttifaqının veto qoyacağı heç kəsdə şübhə oyatmırdı. İran hökuməti Britaniyanın bu addımını beynəlxalq hüquq normalarına zidd hərəkət kimi dəyərləndirirdi. Beynəlxalq Məhkəmənin qərarına göstərdiyi reaksiyanı eynilə İranın neft məsələsinin Təhlükəsizlik Şurasında müzakirəsinə də göstərən İran hökumətinə bu məsələdə SSRİ-nin tutacağı mövqeyi bilmək son dərəcə əhəmiyyətli idi. Buna görə də oktyabr ayının 2-də İranın Moskvadakı səfiri Nadir Arastə bunu aydınlaşdırmaq üçün SSRİ Xarici İşlər Nazirinin müavini A.E.Boqomolovla görüşərək bu məsələdə SSRİ-nin mövqeyinin nə olaca-

ğını soruşduqda o, cavabında demişdi: “SSRİ-nin Təhlükəsizlik Şurasındakı nümayəndəsi Çarapkin ingilislərin İİNSŞ haqqında şikayətinə əks mövqedən çıxış edərək, bu addımı İranın daxili işlərinə qarışmaq kimi qiymətləndirmişdir. Çarapkin Təhlükəsizlik Şurasının bu məsələyə baxmasının BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 7-ci bəndinin tələblərinə zidd olduğunu da qeyd etmişdir.” [9, s.5] Arastə SSRİ-nin bu məsələyə veto qoyacağı ilə maraqlandıqda Boqomolov buna konkret cavab verməmişdi. Oktyabr ayının 3-də BMT Təhlükəsizlik Şurası Britaniya və İrana müraciətnamə ünvanlayaraq hər iki dövləti aralarındakı narazılığın danışıqları davam etdirərək aradan qaldırılmasını təklif etdi. İranla bağlı beynəlxalq böhran ilk dəfə deyildi ki, BMT-nin müzakirəsinə verilir. [10, s.74]

1951-ci il oktyabr ayının 3-də Xuzistanda qalan son 300 ingilis mütəxəssisi də İrani tərk etdi. Hələ Harriman İrani tərk edərkən Müsəddiq ona Britaniya hökumətinə çatdırmaq üçün məktub vermişdi. Məktubu Harrimanın əliylə çatdırmaq ideyası Müsəddiq tərəfindən kiçik bir siyasi gediş olaraq düşünülmüşdü. Belə ki, bu məktubun Harrimanın əliylə çatdırılması ABŞ-ın daha çox İranın tərəfində olması təəssüratı yarada bilərdi. Burada qeyd olunurdu ki, Britaniya hökuməti iki həftə ərzində öz təkliflərini verməsə İran hökuməti ingilis mütəxəssislərin ölkəni tərk etməsini tələb edəcəkdə. Bütün ingilis işçilərinin İrandan çıxarılması Britaniya hökumətini hiddətləndirmişdi. Morrison Britaniyanın BMT-də təmsilçisi olan Qledun Cebin yüksək bacarığına böyük inam hissi ilə yanaşırdı. Lakin bütün dünyanın gözü və diqqəti Müsəddiqə yönəlmişdi. “Nyu York Taymz” qəzeti Müsəddiqi “kükrəmiş İran millətçiliyinin simvolu” adlandırmışdı. 1951-ci il oktyabr ayının 8-də o, oğlu Qulam Hüseyinin (həmçinin həkimi) müşayiəti ilə Nyu Yorkda təyyarədən enərək jurnalistlərə müsahibə vermədən tibbi müayinədən keçirilmək üçün birbaşa Nyu York xəstəxanasına aparıldı. Təhlükəsizlik Şurasında Britaniya təmsilçisi Qledun Cebin çıxışı hələ Müsəddiq Nyu Yorka gəlməmişdən başlanmışdı. Ceb Britaniyanın düşdüyü mövcud vəziyyətin xülasəsini verərək İranın Britaniya “malını” qəsb etdiyini bildirmişdi. İran hökumətinin bu addımını azad dünya üçün təhlükə hesab edən Ceb İİNSŞ-nin iranlıların qələmə verdiyi kimi “qansoran” olmadığını iddia edirdi. O, Təhlükəsizlik Şurasından xahiş etdi ki, qurum qısa müddətdə öz qərarını açıqlasın. Cebin çıxışından sonra qaydaya uyğun olaraq İran təmsilçisi ayağa qalxaraq Müsəddiqin Nyu Yorka gəlməsini gözləmək üçün 10 günlük ertələmə istəmişdi və bu istək Şuranın sədri tərəfindən qəbul olunmuşdu.

1951-ci il oktyabr ayının 9-da Müsəddiq xəstəxanada Corc Mak Gi ilə görüşərək Təhlükəsizlik Şurasında ABŞ-ın dəstəyini almaq üçün müzakirələr apardı. Səmimi və dostcasına keçən bu söhbətdə Mak Gi Müsəddiqi əmin etdi ki, ABŞ təmsilçilərinin dəstəyini almaq üçün ona əlindən gələn köməyi göstərəcəkdə. Mak Gi Müsəddiqdən xahiş etdi ki, Qərbə İranın dostu olmasını sübut etmək üçün daha bir şans versin. Müsəddiq onun bu xahişinin cavabında dedi: “Mən ABŞ-ın İranın dostu olduğunu bilirəm, lakin Britaniya üçün eyni şeyi demək çətinidir. İİNSŞ İranın daxilində öz təsirini saxlamağa, deputatların əvvəlki kimi onlara xidmət etməsini davam etdirməyə səy göstərir.” [11, s. 217, 218] Oktyabr ayının 11-də yenə həmin xəstəxanada Müsəddiqlə görüşü zamanı Mak Gi daha çox Baş naziri fikrindən daşındırmağa cəhd etdi. O, Kolumbiya, Meksika, Venesuelanın milliləşdirmə siyasətinin faydasız nəticələrindən söz açaraq çalışdı ki, Müsəddiqi 50-50-yə prinsipi ilə razılaşmaya sövq etsin. Müsəddiq İranın Venesuela, Səudiyyə Ərəbistanı, Kolumbiya, Meksika kimi ölkələrlə müqayisəsinə etiraz edərək bu ölkələrin heç birinin SSRİ ilə sərhəd olmadığını vurğulamışdı.

1951-ci il oktyabr ayının 15-də Təhlükəsizlik Şurasında Müsəddiqin çıxışı planlaşdırılmışdı. Salona daxil olarkən hər kəsin diqqəti ona yönəlmişdi. Öz haqlı mübarizəsinə olan inamı və böyük təcrübəsi Baş nazirə özünü rahat hiss etməsi üçün kifayət idi. Bu zaman

Təhlükəsizlik Şurasına sədirliyi Braziliyadan Joao Karlos Muniz edirdi. Hər kəs salonda öz yerini tutduqdan sonra söz Britaniya təmsilçisinə verildi. Ceb əvvəlki çıxışında olduğu kimi İrani və İran hökumətini tənqid edən nitqini yekunlaşdırdıqdan sonra növbə Müsəddiq çatmışdı. Səlist fransızca danışan Baş nazir öncə Britaniyanın şikayətinin əsassız olduğunu vurğuladı. Təhlükəsizlik Şurasının bu məsələyə görə İrani ittiham etmək hüququnun olmadığını qeyd etdi. Təhlükəsizlik Şurasına gəlməsini “zəif və təzyiq altında olan ölkələrin son sığınacağı olan” bu quruma olan böyük hörməti ilə əlaqələndirmişdi. Dinləyicilərində həyəcan oyadan xülasəni özü oxudu: “Vətəndaşlarımın yaşamaq üçün zəruri ehtiyacları çox aşağı səviyyədədir. Bu sərvət İran xalqının yaşaması üçün vacibdir. Milli sənayemiz üçün bunun düzgün istifadəsi olduqca əhəmiyyətlidir və ondan əldə etdiyimiz gəlir həyat şəraitimizi yaxşılaşdırmaq üçün istifadə olunmalıdır. Ancaq hazırkı vəziyyətdə neft sənayesinin nə xalqın rifahı üçün nə də, ölkənin texnoloji inkişafına və sənayenin irəliləməsinə qatqısı yox səviyyəsindədir. Xarici bir şirkətin (İİNS nəzərdə tutulurdu) uzun illər sürmüş istismarından sonra hələ də iranlı texniklərin hazırlanmaması və bizim xarici mütəxəssislərə ehtiyac hiss etməyimiz də bunun sübutudur. İran dünya neft istehsalının önəmli bir qismini təmin etməsinə və son 50 ildə ümumilikdə 315 milyon ton neft istehsal etməsinə baxmayaraq xarici şirkətin qeydlərinə görə bütün qazancı 110 milyon funt olmuşdur. Bu böyük sənayedən İranın qazancının nə qədər olması haqqında sizə onu deyə bilərəm ki, İİNS-nin hesablarına görə 1948-ci ildə şirkətin təmiz gəliri 61 milyon funt sterlingdir. Lakin İran bu gəlirdən ancaq 9 milyon funt sterling pay əldə etmişdir. Birləşmiş Krallıq xəzinəsinə isə təkə vergi olaraq 28 milyon funt sterling daxil olmuşdur...” [12, s.123, 124] Bu nitqi ilə bütün auditoriyanı ələ alan Müsəddiq çıxışının davamını oxumaq üçün nümayəndəsi Məhəmməd Salehə verdi. İran nümayəndələri çıxışı bitirdikdən sonra toplantının davamının növbəti günə salınması təklifi səsə qoyularaq qəbul olundu. Oktyabr ayının 16-da təşkil olunan Şuranın növbəti toplantısı 1951-ci ilin oktyabr ayında (bu toplantıdan az öncə) sui-qəsd nəticəsində öldürülən Pakistanın Baş naziri Ləyaqət Əli Xana həsr olunmuşdu. Ləyaqətlə Müsəddiq arasında fəaliyyət və əqidə baxımından oxşarlıqlar çox idi. Onun da mübarizəsi britaniyalıların istismarına qarşı yönəlmişdi. Müsəddiqin ikinci çıxışı kəskin və Britaniyaya yönəlmiş tikanlı, məsxərəli ifadələrlə zəngin oldu. Birləşmiş Krallığın danışıqları davam etdirmək əvəzinə müxtəlif təzyiq üsullarından (iqtisadi, psixoloji və hərbi) istifadə edərək İran hökumətinin iradəsini qırmaq istədiyini o, tənqid atəşinə tutdu. Müsəddiqin Təhlükəsizlik Şurasının bu məsələyə dair qərar qəbul etmək səlahiyyətinin olmaması məsələsində təkidlə dayanması üzv dövlətlərə onun bu tələbini qəbul etməkdən başqa çarə qoymadı. Oktyabr ayının 19-da Şura məsələnin müzakirəsini müəyyən və ya qeyri-müəyyən müddətə ertələmək üçün səsə qoydu. Britaniya və ABŞ bitərəf qalsa da bu təklif qəbul olundu. Britaniya Təhlükəsizlik Şurasında məğlub olmuşdu. Bununla bağlı “Nyu York Taymz” qəzeti yazırdı: “İran nefti üstündə baş vermiş münaqişə Birləşmiş Millətlər tarixindəki heç bir müzakirənin edə bilmədiyini etdi. Müzakirə tamamilə itirmənin bünövrəsini qoydu. İndiyə qədər şübhəli olan bir məsələyə aydınlıq gəldi. Birləşmiş Millətlərin özü də daxil olmaqla böyük və ya kiçik hər hansı bir dövlətin uduzmasının mümkünlüyü sübuta yetdi.” [13] Trumen iki ölkə arasında münasib uzlaşmaya nail olmaq üçün son bir cəhd daha edərək Müsəddiqi Vaşinqtona dəvət etdi. Bu zaman Müsəddiq Amerika ictimaiyyəti arasında kifayət qədər nüfuz qazanmışdı. 1951-ci il oktyabr ayının 23-də Müsəddiq Vaşinqtona çatdıqda Yunion stansiyasında Açıson tərəfindən səmimiyyətlə qarşılandı. Baş nazir Vaşinqtonda olduğu müddətdə Trumenin tapşırığı ilə Mak Gi mütəmadi olaraq onunla görüşüb məsələdə müəyyən irəliləyişlərə nail olmağa səy göstərirdi. Bu zaman Britaniyada nisbətən loyallıq siyasət yeridən Ettlini xarici siyasətdə sərt

qərarları ilə tanınan Uinston Çörçil əvəz etmişdi. Hələ seçki kampaniyası zamanı Abadandakı problemi silah gücünə həll etmək imkanı olduğu halda britaniyalılara İrani tərk etmək əmri verdiyinə görə Etlini tənqid atəşinə tutmuşdu. Hakimiyyətə gəldikdən sonra onun ilk addımı Xarici İşlər naziri Antoni İdeni Açısonla görüşmək üçün göndərmək oldu. O, İdeni gərginliyin artmasına səbəb olsa belə ABŞ-a bu məsələ ilə bağlı təzyiq etməsi şəklində təlimat vermişdi. Çörçilin fikrincə İran məsələsində güzəştə getmək Britaniyanın təsir dairəsində olan digər ölkələrdə də ayaqlanmalara səbəb ola bilərdi. İden Açısonla görüşü zamanı daha qəti addımların siqnallarını verərək bildirirdi: “Britaniya hökuməti Müsəddiqlə uzlaşmanın mümkünsüz olması qənaətindədir və Müsəddiqi devirməyi ən ideal variant hesab edir.” [14, s. 257, 258] Vaşinqtonda ortaya atılan İran neftinin Dünya Bankı vasitəsilə satılması məsələsi Britaniya hökumətinin o qədər də ürəyincə olmasa da buna qəti etiraz etməmişdi. Təklif olunan şərtlərə görə neftin hər bareli 1,75 dollarla hesablınsaydı neftin satışından əldə olunan gəlirin 25%-i İranın, 25%-i alıcı təşkilatın, 50%-i isə Dünya Bankının payına düşməli idi. [15, s.14]

Sovet xarici kəşfiyyatı İranda cərəyan edən prosesləri yaxından izləyirdi. Onların 1951-ci il 26 oktyabr tarixli məruzəsində Müsəddiqə müxalif olan deputatların Nüsrətyanın evində toplaşaraq vəziyyəti müzakirə etdikləri bildirilirdi. Toplantı iştirakçıları şahın Müsəddiq əleyhinə mübarizədə qorxaqcasına və qərarlız davranışlarından narazı idilər. Həmin müxalif qrup Britaniyanın İranda səfirliyi ilə əlaqəli idi. Məclisin Kürdistanlı olan deputatı Sənanacı məlumat vermişdi ki, ingilislərin xidmətində olan kürd fəalları Malik Mahmud və Xama Rəşid kürdləri silahlandıraraq, “Azad Kürdistan” yaratmağa hazırlaşmışdılar. [16, s.232] İran hökuməti 1952-ci il yanvar ayının 9-da Xarici İşlər Nazirliyi vasitəsilə Britaniyanın Tehrandakı səfirliyinə nota ünvanladı. Xarici İşlər naziri Bağır Kaziminin imzası ilə göndərilmiş bu notada britaniyalı məmurların tərribatçı fəaliyyəti pislənərək tələb olunurdu ki, yanvar ayının 21-dən etibarən bütün ingilis konsulluqları bağlansın. Yanvar ayının 14-də səfir Şeferd Müsəddiqə görüşərək notanı geri götürməsinə israrla tələb etsə də Baş nazir bu tələbi qəti şəkildə rədd etdi. İranın ciddi surətdə maliyyə yardımına ehtiyac hiss etməsi Qərb üçün təhlükəli vəziyyət yaratmışdı. Yanvar ayının 13-də səfir Hendersonu qəbul edən Müsəddiq ABŞ-dan təcili olaraq maliyyə yardımını etməsinə istəmişdi, çünki İranın büdcə kəsri 10 milyon dolları keçmişdi və bu məbləğ hər ay artmaqda idi. Baş nazir bu görüş zamanı açıqlayırdı ki, əgər maliyyə yardımını olmazdysa İran tamamilə zəifləyərək Tudə partiyasının təsirinə düşəcəkdə. Müsəddiq səfiri hədələyərək vurğulamışdı ki, ABŞ tezliklə bu yardımını göndərməsə onun hökuməti kömək üçün Sovet İttifaqına müraciət etmək məcburiyyətində qalacaqdı. ABŞ yardım etməkdən imtina etsəydi Müsəddiq Çexoslovakiya və Polşa ilə neftin satılması haqqında danışıqlara başlaya bilərdi. Bunun üçün İrana mütləq neftin satışını təmin etmək lazım idi. Vaşinqtonun rəsmi göstərişi ilə yanvar ayının 29-da Henderson təkrar Müsəddiqə görüşərək hərbi və iqtisadi yardım məsələsini bir daha müzakirə etdi. Səfir Müsəddiqi inandırmağa çalışırdı ki, Beynəlxalq Bank İranın neft məsələsini və maliyyə problemini həll edə bilər. Vəziyyətin gətdikcə gərginləşməsi səbəbindən Britaniya hökuməti Beynəlxalq Bankın tezliklə danışıqlara başlamasını tələb etmişdi. Müsəddiqin İran neftini sovet blokundan hər hansı bir ölkəyə satmaq ehtimalı Britaniya və ABŞ səfirlərini indi həmişəkindən daha artıq yaxınlaşmağa vadar edirdi. İran hökumətinin şantaj tipli bəyənətinə baxmayaraq ABŞ hökuməti inanmırdı ki, Müsəddiq Sovet İttifaqı ilə belə asanlıqla razılaşmaya gedə bilər. Bu “təhdidlərin” Qərbi qorxutmaq və istədiyi şərtləri qəbul etdirmək məqsədi daşdığını başa düşürdülər. ABŞ hökuməti, hətta İranın SSRİ-dən yardım istəməsi halında dərhal bu ölkəyə yardım ediləcəyinə də ehtimal etmirdi. Bu vəziyyəti təhlil edərkən ABŞ-ın Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi 1952-ci ilin fevral ayında hazırladığı hesabatında qeyd

edirdi: “Biz inanmırıq ki, SSRİ İrana maliyyə yardımı etməyə razılıq verəcək. Yəqin ki, Sovetlər İrani bütünlüklə əllərinə keçirtmək üçün yaranmış bu imkandan istifadə etmək üçün vəziyyətin daha da pisləşməsinə mane olmayacaqlar.” [17, s. 4]

1952-ci il fevral ayının 18-də İranın Xarici İşlər naziri Bağır Kazimi ilə görüşündə Henderson Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankının nümayəndələri ilə razılığa gəlmənin İran üçün əhəmiyyətli olduğunu dəfələrlə bildirsə də, heç bir nəticə əldə olunmamışdı. Baxmayaraq ki, İran hökuməti ilə bu bankın nümayəndələri arasında gedən danışıqlar başlanğıcda normal şəraitdə baş tutmuşdu, lakin sonrakı məqamlarda bir sıra fikir ayrılıqları ortaya çıxdı. İlk öncə tərəflər neftin qiyməti məsələsində razılığa gələ bilmirdilər. Üst-üstə düşməyən daha bir məsələ isə neft sənayesinə nəzarətlə bağlı idi. BYİB-nın bu nəzarəti öz əlində tutmaq istəməsinə İran hökumətinin razılıq verməməsi ziddiyyətləri bir qədər də dərinləşdirdi. Britaniya hökuməti bankın nümayəndəsi Robert Qarnerin İran hökuməti qarşısında irəli sürdüyü təkliflərdən razı görünürdü. İran tərəfi isə Qarnerə həmişə şübhə ilə yanaşaraq onun Britaniya əlaltısı ola biləcəyindən ehtiyat edirdilər. İlk vaxtlarda danışıqlar prosesinin saziş ilə nəticələnməyi ehtimal olunurdu. Əsas müddəalarrazılaşıdırılmış kimi görünürdü. Lakin Milli Cəbhənin daxilində yaranan fikir ayrılıqları vəziyyəti xeyli çətinləşdirdi. Milli Cəbhə koalisiyasının stabil olmadığı getdikcə daha açıq şəkildə özünü biruzə verirdi. Koalisiya daxilində ənənəvi fərdi siyasətin elementləri üzə çıxırdı. Müsəddiq, Hüseyn Məkki və Kaşani arasında başlanan çəkişmələr daha çox bu siyasətçilərin şəxsi maraqlarından irəli gəlmişdi. Çəkişmələrə baxmayaraq koalisiyanın daha bir müddət mövcud olmaq iqtidarında olması müşahidə olunurdu. Səfir Henderson İrandakı vəziyyət haqqında Londona yazdığı teleqramda bildirirdi: “Üç amilin olması və ya inkişafı koalisiyanın süqutuna səbəb ola bilər: 1. Neftdən gələn gəlirin təmin olunmasına və xarici maliyyə dəstəyinə olan ümidlərin itirilməsi; 2. Maliyyə böhranının artan xətt üzrə davam etməsi; 3. Daxili siyasi qarşıdurmaların şah tərəfindən qızıqdırılması.” [18, s.62, 63]

Getdikcə Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankının nümayəndəliyi ilə aparılan danışıqların uğurla nəticələnməyi şübhəli görünürdü. 1952-ci il mart ayının 5-də Bankın nümayəndələri ilə keçirilən görüş zamanı Müsəddiq əvvəlkinə nisbətən məsələyə xeyli həvəssiz yanaşırdı. BYİB-nın nümayəndələri İran hökumətindən tələb edirdilər ki, İran neft sənayesinə rəhbərlik etmək üçün ingilis mütəxəssislərinin dəvət olunmasına razı olsun. Həmçinin, tələb olunurdu ki, İran hökuməti həmin bankı İran Milli Neft şirkətinin nəzarəti altında işləyən öz nümayəndəsi hesab etməsin. Bankın bu tələblərindən belə görünürdü ki, o, İİNS-nə verilmiş hüquqların banka verilməsini istəyirdi. Novruz bayramı ilə əlaqədar olaraq İrandan gedən BYİB-nın nümayəndələrinin danışıqları davam etdirmək üçün yenidən bura qayıdacaqları gözlənilirdi. Lakin artıq İran hökuməti danışıqların baş tutmadığı qənaətinə gəlmişdi. Səfir Henderson şah və saray naziri Hüseyn Əla ilə bir neçə dəfə görüşüb Baş naziri şahın əliylə hakimiyyətdən uzaqlaşdırmağın mümkünlük dərəcəsini və yollarını müzakirə etmişdi. Lakin şah son dərəcə qorxu içində, tamamilə qərarlı qalmışdı. İranda hazırlanan hökumət çevrilişindən SSRİ xarici kəşfiyyatı xəbərdar idi. Britaniya səfirliyi ilə sıx əməkdaşlıq edən Əsədulla Rəşidiyan aldığı tapşırıqlar üzrə İranın daxilində qarışıqlıq yaratmağa səy göstərirdi. Britaniya səfirinin xüsusi məsləhətçisi Zayner onlarla görüşərək göstəriş vermişdi ki, qaşqay kürd qəbiləsini Müsəddiq əleyhinə çıxışlara başlamağa təhrik etsinlər. [19, s.80]

1952-ci il iyun ayının 9-dan 23-nə kimi İngiltərənin şikayətinə əsasən Beynəlxalq Məhkəmə İİNS-nin məsələsini yenidən müzakirəyə çıxartdı. Bu dinləmələrdə İran tərəfindən Hüseyn Nəvab, Müsəddiq, Henri Rolin, Britaniya tərəfindəndən isə Lionel Hild, Erik Beket

İştirak etmişdilər.[20, s.97] Məhkəmə iclası Beynəlxalq Məhkəmənin belə münaqişələrə baxmaq üçün səlahiyyətinin olmadığını açıqlasa da ingilis nümayəndəsi israrla bunun əksini iddia edirdi. Britaniya hökuməti Beynəlxalq Məhkəməyə ünvanladığı müraciətində İranla arasında olan bu münaqişənin “Yuxarı Savoy və Jeks rayonu azad zonası” məsələsi ilə oxşar xarakterə malik olduğunu bildirirdi. (1930-cu il dekabr ayının 6-da Millətlər Cəmiyyətinin müzakirə etdiyi bir məsələ olmuşdur – N.R.) Məhkəmə isə Britaniya tərəfinin iki məsələ arasında göstərdiyi oxşarlığı qəbul etməmişdi.[21, s.113]Müsəddiq çıxışında Britaniyanın ittihamlarının əsassız olduğunu vurğulayaraq ingilis şirkətinin illərboyu İran sərvətlərini taladığını açıqladı. Baş nazir bu çıxışından sonra qaldığı otele çəkilərək bir daha Məhkəmənin toplantılarına qatılmadı.İran məsələsi üç gün ərzində bir qrup iranlı vəkil və belçikalı məşhur hüquqşünas Henri Rolin tərəfindən müdafiə olundu. İki həftəyə qədər davam edən iclas Britaniyanın uğursuzluğu ilə nəticələndi. İyulun 22-də Britaniyanın məhkəmədən İran əleyhinə qərar çıxartmaq tələbi 5 səsə qarşı 9 səslə rədd edildi. Beynəlxalq Məhkəmənin son nəticə olaraq qəbul etdiyi qərara görə bu qurum İran neftinin milliləşdirilməsinə qarşı qərar qəbul etmək səlahiyyətinə malik deyildi. Bu qurum özü də təsdiq etdi ki, İran hökuməti ilə İİNS arasında olan məsələ kommersiya xarakterlidir. Ona görə də, Məhkəmə sadəcə məsləhət görürdü ki, bu məsələ ölkələr arasında müzakirələri davam etdirmək yolu ilə həll olunsun.[22, s.135] Haaqa Məhkəməsində qazandığı uğur Müsəddiqin nüfuzunu daha da artırdı. Britaniyanın elan etdiyi embarqoya rəğmən 1952-ci ilin birinci yarısında Argentina və Yaponiya tankerləri İran limanlarına giriş-çıkış reallaşdırma bilmişdilər. İtaliya şirkətlərinin birinin istifadəsində olan “Roz Mari” tankeri İrandan neft daşımaq üçün Bəndər Maşur limanına yanaşdıqda britaniyalılar bundan narahatlıq keçirdilər. İngilislər hiss edirdi ki, tətbiq etdikləri embarqo qırılmaq təhlükəsindədir. Bunun üçün bu tankerin İtaliyaya çatmasına hər vəchlə mane olmalı idilər. Nəticədə Britaniya donanmasının gəmiləri tankerin yolunu kəsib onu özlərinə məxsus olan Aden limanına gətirdilər. Britaniyanın bu addımı Müsəddiq hökuməti üçün ağır bir zərbə oldu. Bu xəbərin Avropaya yayılması ilə İran neftinə maraqlı olan potensial müştərilərin çəkinməsinə gətirib çıxardı. Britaniya və ABŞ rəsmiləri Müsəddiqin hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasının zəruri olduğunu anlamağa başlamışdılar. Açıson bunun üçün ən münasib vaxt kimi 1952-ci ilin avqust ayını təklif etmişdi. Lakin İranda hadisələrin axarının dəyişməsi zaman baxımından Qərbin planlarını alt-üst etdi. ABŞ rəsmiləri vəziyyətin son dərəcə qorxulu olduğunu anlamışdılar. SSRİ MK-nın Siyasi Bürosunun məruzəsinə görə hələ 1951-ci il oktyabr ayının 1-də ABŞ-ın Moskvadakı səfiri Alan Kirk Fransanın buradakı səfiri ilə görüşü zamanı ingilislərin İrandakı fəaliyyətindən narahatlığını gizlətməyərək, vəziyyətin son dərəcə böhranlı olduğunu qeyd etmişdi. Həmçinin səfir bu söhbəti zamanı demişdi: “İranda meydana çıxan bu vəziyyət Koreya məsələsindən daha təhlükəlidir.” [23, s.228]Britaniyalıların təzyiqi və Tudə partiyasının fəallığı Trumenin Müsəddiqi devirmək məsələsində mövqeyinin “yumşalmasına” səbəb olmuşdu. Lakin Müsəddiqə qarşı atılan yanlış bir addım bütün İranın qapılarının Qərb üçün bağlanması ilə nəticələnmə bilirdi. Buna görə də çevriliş son dərəcə ehtiyatla işlənilib hazırlanmalı idi. ABŞ və Britaniya hökumətləri indi İranla bağlı məsələdə həmişəkindən daha artıq yaxınlaşmağa məcbur olmuşdular. ABŞ hökumətinin çevriliş etmək fikrini qətiləşdirməsi Britaniya hökumətini bu məsələdə xeyli ruhlandırmışdı. Eyni zamanda, Qərb dövlətlərinin İranla bağlı planlarına yeni çalarlar əlavə edildi. Lakin sonrakı proseslər sübut etdi ki, Britaniya və ABŞ bu dövrdən sonra heç vaxt İranda əvvəlki təsir imkanlarını və nüfuzlarını bərpa edə bilmədilər. [24, s.524]

İstifadə olunmuş mənbələr:

1. Reports of judgments, advisory opinions and orders: Anglo-İranian oil co. case (United Kingdom/İran) order of July 22th, 1952.
2. Foreign relations of USA (FRUS): President Truman to Prime Minister Mosadeg. Washington, July 8, 1951. Vol-X.
3. FRUS: Memmoranandum of Conversation by the Second Sectary of the Embassy in İran. Tehran, July 11, 1951. Vol-X.
4. Stephen Kinzer. All The Shah's Men. New Jersy, 2007. 258 p.
5. Kommunist qəzeti, 18 avqust 1951-ci il
6. FRUS: The special assistant to the President (Harriman) to the Department of State. Tehran, August 29, 1951. Vol-X.
7. FRUS: The Acting Secretary of State to the Embassy in İran. Washington, September 7, 1951. Vol-X.
8. Henry Kissinge. Diplomacy. New York, 1994. 912 p.
9. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ): Ф.9, Оп.55, Д.6, Л.5.
10. Bu haqda əlavə məlumat üçün bax: И. В. Гайдук В лабиринтах холодной войны: СССР и США в ООН, 1945-1965. Москва, 2012. 331 с.
11. FRUS:Memorandum of Conversation, by Colonel Vernon Walters, New York. October 9, 1951. Vol-X.
12. Stephen Kinzer. All The Shah's Men. New Jersy, 2007. 258 p.
13. New York Times newspaper, 20 October 1951.
14. FRUS: Memorandum of Conversation by the Secretary of State. Paris, November 4, 1951. Vol-X
15. FRUS: Memorandum of a meeting of the Foreign Ministers of the US and UK of the Department of State. January 9, 1952. Vol-X.
16. РГАСПИ: Ф.82, Оп.2, Д.1041, Л.232.
17. Probable developments in İran in 1952 in the absence of an oil settlement. CIA-RDP79R01012A. 4 february, 1952.
18. FRUS:The Ambassador in İran to the Embassy in the United Kingdom. Tehran. February 28, 1952. Vol-X.
19. РГАСПИ: Ф.82, Оп.2, Д.1042, Л.80.)
20. Reports of judgments, advisory opinions and orders: Anglo-İranian oil co. case (United Kingdom/İran) order of July 22th, 1952.
21. Reports of judgments, advisory opinions and orders: Anglo-İranian oil co. case (United Kingdom/İran) order of July 22th, 1952.
22. Reports of judgments, advisory opinions and orders: Anglo-İranian oil co. case (United Kingdom/İran) order of July 22th, 1952.
23. РГАСПИ: Ф.82, Оп.2, Д.1041, Л.228.
24. Henry Kissinge. Diplomacy. New York, 1994. 912 p.

НАСИМИ РЗАЕВ*Докторант Исторического факультета БГУ***В 1951-52 ГОДАХ В СВЯЗИ С ИРАНСКОЙ НЕФТЬЮ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КРИЗИС И МЕРЫ ПРАВИТЕЛЬСТВО США**

Начиная с 1949 года, Национальное движение в Иране с начала 1951 года вступила в более серьезный этап. Основатель организации Национального Фронта и лидер движения национализации Мухаммед Мусаддигин после назначения премьер-министра выдвинул просто идею богатства Ирана предыдущие периоды, но, в частности, вопрос о национализации нефтяной начали становиться реальностью. Начиная с национализации нефтяной кризис стал международным характером в короткое время. В этом случае глаза всего мира направлены на Иран. Результат этого процесса внимательно исследовали. В общем Иран считается самым слабым звеном в политике США на Ближнем и Среднем Востоке.

NASIMI RZAYEV*Candidate for a degree of History faculty of BSU***IN 1951-52 IN CONNECTION WITH THE IRANIAN OIL
THE INTERNATIONAL CRISIS AND MEASURES OF GOVERNMENT
OF THE USA**

Since 1949, National movement in Iran was included to more serious stage in the beginning of 1951. After appointed prime minister the founder of the National Front organization and the leader of movement of nationalization Mohammad Mosaddeg after put forward simply idea of Iranian resources the previous periods, especially a question of nationalization oil started becoming reality. Beginning with the nationalization oil crisis became the international character in a short time. In this case, all the world's eyes focused on Iran. Result of this process were following attentively. Generally Iran is considered the weakest part of the policy of the USA in the Middle East.

*Rəyçilər: t.e.d.M.B.Fətəliyev, t.e.d.A.Ə.Məmmədov**Bakı Dövlət Universiteti, "Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və müasir tarixi" kafedrasının 25.04.2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (pr. №07).*